

# 6 Strategické a legislatívne rámce riešenia území marginalizovaných rómskych komunít Slovensku

Katarína Smatanová, Andrea Šeligová\*

V roku 2020 sa prudko zvýšil počet ľudí ohrozených chudobou nielen na Slovensku, ale na celom svete. Môže za to najmä pandémia COVID-19, ktorá spôsobuje výrazné ekonomické problémy naprieč celou spoločnosťou. Obzvlášť silne sa tieto nepriaznivé tendencie dotkli marginalizovaných rómskych komunít, v ktorých zvyšovanie nezamestnanosti a straty príjmu ešte viac sťažujú možnosti členov MRK zaobstarať si adekvátne bývanie. Riešenie neadekvátnych podmienok bývania marginalizovaných komunít sa tak stáva celoplošnou, celoslovenskou výzvou. Súčasne, práve zlé štandardy bývania a konzekventná údajná „*nemožnosť karanténizácie*“, boli v roku 2020 a 2021 použité vládou ako argument na plošnú karanténizáciu minimálne 62 týchto komunít (výskum autorov).

Cieľom tohto príspevku je systematizovať problémy v oblasti bývania marginalizovaných komunít a poukázať na priestor pre možné úpravy verejných politík a legislatívnych rámcov, ktoré majú potenciál priniesť zásadné zmeny v tejto oblasti. Nejedná sa však len o zlepšovanie kvality strechy nad hlavou – v lokalitách marginalizovaných komunít chýba základná technická infraštruktúra, dostupnosť pitnej vody, či kanalizácie a pod. Výskumy dokazujú (napr. Radičová, 2001 a Škobla a Filčák, 2016), že úmerne s nedostupnosťou technickej infraštruktúry sa zvyšuje i miera sociálnej deprivácie celej komunity.

## 6.1 Súčasný stav bývania v marginalizovaných rómskych komunitách

Podľa najnovších údajov z Atlasu rómskych komunít 2019 sa nevyhnutnosť riešenia témy bývania týka minimálne tretiny marginalizovaných rómskych komunít. V 298 lokalitách z 1 102 marginalizovaných rómskych koncentrácií nemá dostupný vodovod aspoň 50% obyvateľov, spolu 76 000 ľudí. Bez kanalizácie je 796 koncentrácií, t.j. 185 000 ľudí. Tretina všetkých obyvateľov MRK stále býva v nelegálnych obydliach. Nezanedbateľnou charakteristikou bývania v marginalizovaných rómskych komunitách je vysoká obložnosť. Kým celoslovenský priemer tvoria traja obyvatelia na jednu bytovú jednotku, v prostredí MRK je to v priemere až takmer 7 ľudí. (Ravasz, Kovács a Markovič, 2020)

Nejde však len o problémy spojené s adekvátnou strechou nad hlavou a dostupnú infraštruktúrou. Azda najväčším štruktúrnym problémom je fyzická priestorová segregácia, oddelenie lokality marginalizovanej rómskej komunity od zvyšku obce a majoritného obyvateľstva (viď tabuľka 1).

Tab. 1: Prehľad marginalizovaných rómskych komunít podľa typu priestorovej štruktúry.

		počet miest /obcí	počet vylúčených lokalít	počet obyvateľov vo vylúčených lokalitách
mestské prostredie	koncentrácie mimo mesta	29	35	9 232
	koncentrácie na okraji mesta	68	99	43 861
	koncentrácie vo vnútri mesta	73	139	33 892
	obce = koncentrácie	40	40	25 194
vidiecke prostredie	koncentrácie mimo obce	150	159	47 133
	koncentrácie na okraji obce	352	403	107 549
	koncentrácie vo vnútri obce	179	227	33 309

Prameň: Spracované podľa Ravasz, Kovács a Markovič (2020).

\* Fakulta architektúry a dizajnu Slovenskej technickej univerzity, katarina.smatanova@stuba.sk

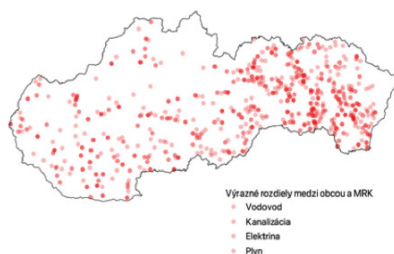
Špecifickú situáciu vytvára aj nerovnomerné osídlenie Slovenska a poloha marginalizovaných rómskych komunít v tomto systéme. Historický vývoj a vznik týchto lokalít má za následok, že sa tieto lokality často nachádzajú v geograficky nedostupných lokalitách, sú priestorovo oddelené fyzickou bariérou alebo vzdialenosťou (až do niekoľkých kilometrov) od hlavných obcí, nie sú prirodzene naviazané na okolitú sídelnú štruktúru - chýbajú väzby ako priestorové, tak i ekonomické, sociálne, spoločenské, ale i rodinné, ktoré by presahovali vylúčené prostredie.

Veľa z lokalít sú situované v územiach, ktoré boli v minulosti ekonomicky saturované len umelo, a po roku 1989 stratili ekonomické zázemie a s ním spojené pracovné príležitosti. Ide o efekt takzvanej dvojitej marginalizácie (viď napr. Radičová, 2001), ktorého prekonanie je tiež spojené s výzvami územného plánovania.

Tieto komplikované situácie nie je možné riešiť len právne alebo len zo sociálneho hľadiska, zvyšovaním vzdelanostnej úrovne a podobne. Na hľadanie vhodných a udržateľných opatrení integrácie segregovaných priestorových štruktúr je potrebný odborný a dôkladný návrh profesionálov z oblasti strategického, územného, priestorového plánovania a poťažmo aj architektúry, ktorý zahŕňa aj priestorovo funkčné usporiadanie územia a spôsobu prekonania fyzickej segregácie marginalizovanej rómskej lokality (viď tabuľka 2). Prekonanie priestorovej segregácie je jedným z najväčších profesionálnych problémov Slovenska v tejto oblasti. Skúsenosti zo zahraničia z podobných situácií pritom dokazujú, že jeho riešenie vôbec nebýva jednoduché, a veľakrát trvá aj niekoľko dekád. (UN-Habitat, 2015)

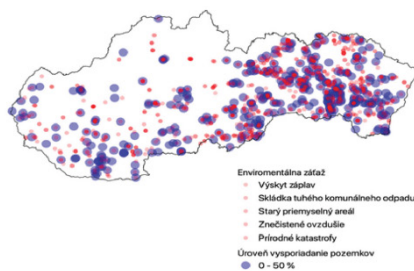
Infraštruktúrne vybavenie obydľí v rómskych komunitách je výrazne horšie v porovnaní s obydľami majoritnej populácie. Verejný vodovod využíva 64 % obyvateľov z rómskych komunít, kým v prípade majority to je 93 %. Z neštandardného, nezabezpečeného zdroja čerpá vodu približne 33 tisíc ľudí – ide o najzávažnejšiu formu materiálnej deprivácie. Kanalizáciu využíva 40 % obyvateľov z rómskych komunít, kým majorita v rovnakých obciach až v 83 %. (Ravasz, Kovács a Markovič, 2020)

Mapa 1: Lokality MRK s nedostupnosťou základnej infraštruktúry, v ktorých je však táto v hlavnej obci dostupná.



Dáta spracované z Ravasz, Kovács a Markovič (2020).

Mapa 2: Priemet lokalít MRK s environmentálnou záťažou a stavom (ne)vysporiadanosťou pozemkov.



Dáta spracované z Ravasz, Kovács a Markovič (2020).

Atlas rómskych komunít 2019 poukazuje na rozdielne potreby v riešení zlej technickej infraštruktúry v marginalizovaných rómskych komunitách vzhľadom na celkovú situáciu v danej obci, resp. mikroregióne. Rozdiely sú v pokrytí a využívaní inžinierskych sietí medzi obcami a k nim prislúchajúcimi koncentraciami. V 191 obciach je rozdiel vyše 50 percentuálnych bodov v pomere využívania vodovodu medzi majoritou a rómskou komunitou. Podobne to je s kanalizáciou v 180 obciach, s elektrickou sieťou v 105 obciach a s pripojením na rozvody plynu v 423 obciach.

Samostatnou kategóriou pri riešení technickej infraštruktúry sú pozemky. Vyše dve tretiny pozemkov obývaných rómskymi komunitami sú vysporiadané – vo vlastníctve miestnych obyvateľov (41 %) alebo obce (28 %). Najčastejšími vlastníkmi nevysporiadaných pozemkov sú iné súkromné osoby (16 %) – ide často o rozdrobenú pôdu dedičov cez viaceré generácie, ktorí sú dnes len veľmi ťažko dohľadateľní.

Potrebu individualizovaných riešení prinášajú aj lokality, ktoré sa nachádzajú v neštandardnom území. Ide o územia, ktoré sú geograficky nedostupné, prípadne sa nachádzajú v záplavových územiach vodných tokov, či sú charakterizované iným typom environmentálnej hrozby. Výskyt záplav bol evidovaný v 27 % rómskych komunít, skládka tuhého komunálneho odpadu ohrozuje 37 % koncentracii, atď. Treba tiež poznamenať, že povodeň môže znamenať úplne inú mieru ohrozenia životov v preľudnenej rómskej komunite ako napríklad na inom, zriedkavo obývanom okraji obce.

## 6.2 Hlavný aktéri implementácie riešení

V spoločnosti je dlhodobou prítomná diskusia o tom, kto nesie zodpovednosť za tento stav - hľadá sa vinník, ktorý je za súčasný katastrofálny stav životných podmienok v týchto lokalitách zodpovedný. Opatrnejšie sa hľadá i ten, kto je zodpovedný za jeho riešenie v súčasnosti a nastavuje jeho smerovanie ďalej do budúcnosti. Legislatíva je tu však jednoznačná. Zákon č. 369/1990 upravuje povinnosti a kompetenciu samospráv hodnotiť spolupôsobenie a zodpovednosť za utváranie bývania a zodpovednosť za napĺňanie potrieb (vrátane tých bytových) svojich obyvateľov, už od roku 1990. Zákon č. 369/1990 Zb. v znení neskorších predpisov, § 4 odsek 3, definuje postavenie - povinnosti a kompetencie obce vrátane:

*„j) obstaráva a schvaľuje územnoplánovacia dokumentácia obcí a zón, koncepciu rozvoja jednotlivých oblastí života obce, obstaráva a schvaľuje programy rozvoja bývania a spolupôsobí pri utváraní vhodných podmienok na bývanie v obci, ...“*

Platná legislatíva teda určuje, že je jasnou povinnosťou obce zabezpečiť pre všetkých ňobyvateľov obce adekvátne podmienky so zreteľom na nielen konzerváciu súčasného stavu, ale aj jeho rozvoj. Znamená to, že hlavným nositeľom riešení zlepšovania a prípravy infraštruktúry pre bývanie MRK je práve obec. Explicitnejšia podpora legislatívneho rámca daného zákonom 369/1990 v Koncepcii štátnej bytovej politiky SR do roku 2020 chýba.

Vo viacerých procesoch spojených so zabezpečovaním, usmerňovaním a koordinovaním účastníkov procesu rozvoja bývania je to práve samospráva, ktorá má právo a kompetenciu na ich riešenie<sup>10</sup>. Adekvátne nástroje musia byť pre obce dostupné kontinuálne, systémovo a so zabezpečením dostatočných zdrojov.

## 6.3 Rámce verejných politík v oblasti bývania marginalizovaných rómskych komunít

Keďže prvky technickej infraštruktúry sú líniovými stavbami<sup>11</sup>, časť kompetencií má Ministerstvo dopravy a výstavby SR, a to najmä v oblasti plánovania a navrhovania, ale aj pri zabezpečení technickej infraštruktúry z pohľadu bývania. Samostatné rámce nastavovania prierezových politík tvoria stratégie pre integrácie Rómov. Úrad splnomocnenca vlády pre rómske komunity pripravuje tieto stratégie ako nástroj horizontálnej koordinácie jednotlivých ministerstiev s cieľom zabezpečiť synergiu pri integračných opatreniach.

V súčasnosti je hlavným strategickým dokumentom definujúcim ciele a nástroje, rovnako ako aj úlohy pre jednotlivé rezorty Stratégia pre rovnosť, inklúziu a participáciu Rómov do roku 2030, ktorá je strešným dokumentom pri tvorbe a implementácii plánovaných strategických dokumentov zodpovedných rezortov v príslušných oblastiach.

<sup>10</sup>Vid' ďalej napríklad jednoduché pozemkové úpravy podľa zákona č. 330/1991 § 8 g), ktoré môže iniciovať a viesť len samospráva za účelom vyriešenia majetkoprávny vzťahov pod marginalizovanými rómskymi osídleniami.

<sup>11</sup>Definuje zákon č. 50/1976 Zb. § 139 ods. 3 a 4.; pre líniové stavby platia samostatné predpisy, ktoré koordinujú ich realizáciu a následne s ňou spojené iné zásahy do územia, ako stavebnú uzáveru v ochranných pásmach líniových stavieb, a pod.

Stratégia bola prijatá v roku 2021 a bohužiaľ, nepomenúva rôznorodosť a heterogenitu marginalizovaných rómskych koncentrácií ani širšieho kontextu. Zároveň v nej nie sú spomenuté potreby pre individualizované alebo hľadanie špecifických riešení, ktoré by mali byť dočasný charakter pri poskytovaní adekvátneho štandardu prístupu k pitnej vode, kanalizácii a podobne, resp. by zahŕňali riešenia pre celú obec, nielen jej marginalizovanú časť.

Celková stratégia v oblasti bývania ale neposkytuje návrhy na konkrétne opatrenia a riešenia, resp. spôsoby docielenia zlepšenia týchto východiskových stavov. Dá sa predpokladať, že stratégia počíta s dodefinovaním spôsobov zlepšenia situácie prostredníctvom akčných plánov. Avšak vzhľadom na chýbajúce vízie a okruhy riešení a relatívne malý časový rámec (t.j. 9 rokov) nie je pravdepodobné, že akčné plány v tomto smere zastúpia chýbajúci smer, ktorý by stratégia mala udať.

Stratégia však deklaruje ambicióznú snahu pokračovať v týchto trendoch - ako svoju hlavnú víziu stanovuje, že do roku 2030 budú mať všetci obyvatelia (a to nielen marginalizovaných rómskych komunít) riadny prístup k zdravotne nezávadnej pitnej vode. Vzhľadom na absenciu identifikácie spôsobov, akým by tento cieľ mal byť naplnený, je táto ambícia otázná.

Pri bližšom pohľade na rezortné stratégie MŽP, ktoré vznikali v roku 2020, až po rámcovej Stratégii, vidíme však veľké rozdiely. Plánom rozvoja verejných vodovodov, pod gesciou MŽP, sa navrhuje realizovať výstavba verejných vodovodov v obciach bez vodovodu, zvýšenie počtu obyvateľov zásobovaných z verejných vodovodov a zabezpečiť bezproblémové zásobovanie obyvateľov bezpečnou pitnou vodou bez negatívnych dopadov na zdravie obyvateľov a životné prostredie. Priority na roky 2021 až 2027 definuje aktuálne platný plán nasledovne:

*„Dlhodobou prioritou je výstavba verejných vodovodov, ktoré sa budú realizovať súběžne so stavbou verejnej kanalizácie a zvyšovanie podielu obyvateľov zásobovaných nezávadnou a kvalitnou pitnou vodou z verejných vodovodov, najmä v tých okresoch, ktoré v súčasnosti nedosahujú ani celoslovenskú úroveň, napr. v Prešovskom a Košickom kraji a južných okresoch Banskobystrického kraja.“*

Stratégia ďalej explicitne nepredpokladá, že do roku 2027 budú mať všetky obce vybudovaný verejný vodovod. Okrajové osídlenia s malým počtom obyvateľov, najmä z ekonomických dôvodov, budú podľa naliehavosti riešené až v ďalšej etape.

Plán rozvoja verejných kanalizácií zabezpečuje taktiež MŽP SR. Plán spresňuje priority výstavby kanalizácií *„riešiť v horizonte do roku 2027 prioritne kanalizačné systémy, alebo ich časti prekrývajúce sa s aglomeráciami na plnenie záväzkov nad 10 000 EO<sup>12</sup> a nad 2 000 EO, výstavbu čistiarní odpadových vôd v kanalizačných systémoch do 2 000 EO v prípadoch ak už je vybudovaná stoková sieť min. na 80 % a kanalizačné systémy do 2 000 EO nachádzajúcich sa v chránených vodohospodárskych oblastiach, v ktorých sú veľkokapacitné zdroje podzemných vôd.“*

Prioritizované majú byť obce v Prešovskom, Košickom a Banskobystrickom kraji, v ktorých sa najčastejšie vyskytujú aj lokality s MRK. Plán však nereflektuje na prítomnosť lokality MRK ako na faktor zvyšujúci dôležitosť investície. Pri bližšom pohľade na sídelnú štruktúru a počet obyvateľov obcí s marginalizovanými rómskymi komunitami, ktoré v súčasnosti nemajú dostupnú verejnú kanalizáciu vidíme, že sú medzi nimi najmä obce, ktoré majú EO do 2000 obyvateľov (konkrétne príloha 2-4 skúmaného dokumentu). Z výskumov pri tom vieme (Radičová, 2001), že práve dostupnosť infraštruktúry priamo súvisí aj so sociálnym vylúčením.

Z uvedeného vyplýva, že plán rozvoja verejných kanalizácií SR rozvoj technickej infraštruktúry v lokalitách MRK nevníma ako prioritu. Pri realizácii kanalizačných stavieb a kanalizačných systémov v obciach s menej ako 2000 obyvateľmi plán počíta s využívaním najmä finančných prostriedkov z vlastných zdrojov žiadateľov, čo je nereálne.

----

<sup>12</sup> EO = ekvivalentný obyvateľ

Na problematiku je potrebné sa pozrieť aj z pohľadu nositeľov – implementátorov riešení – samotných obcí. Obce koordinujú svoj celkový rozvoj, a teda aj oblasť bývania MRK, v rámci Zákona 50/1976 o územnom plánovaní, a to prostredníctvom územno-plánovacej dokumentácie. Územnoplánovacia dokumentácia býva často dopĺňaná aj koncepciami v iných oblastiach, najmä plánmi socioekonomického a hospodárskeho rozvoja, ktoré definuje Zákon 39/2008. Ďalšie doplnkové koncepcie môžu zahŕňať už stratégie špecializované napríklad na sociálne riešenia v oblasti integrácie MRK. V praxi ide najčastejšie o komunitné plány sociálnych služieb<sup>13</sup>.

Mestá a obce s viac ako 2 000 obyvateľmi mali povinnosť mať do 30. júna 2005 spracovaný a schválený územný plán obce. Ostatné obce sú povinné mať územný plán obce, ak je potrebné riešiť koncepciu ich územného rozvoja, uskutočňovať rozsiahlu novú výstavbu a prestavbu v obci alebo umiestniť verejnoprospešné stavby<sup>14</sup> (medzi ktoré patrí aj riešenie problematiky bývania MRK).

Samotný rezort pristupuje k téme laxne – v súčasnosti je platných okolo 30 metodických usmernení k spracovaniu územnoplánovacej dokumentácie, koordinovaných Ministerstvom dopravy a výstavby SR. Ani jeden dokument sa nevenuje, ani okrajovo nespomína, kontext tvorby, resp. požiadavkám a zásadám pri riešení marginalizovaných rómskych lokalít.

Toto vzduchoprázdno možno pozorovať aj v praxi. Podľa prieskumu realizovanom v máji 2020 na základe všeobecne dostupných informácií na webovom sídle obcí, ktorý poukázal na veľké nedostatky v obciach pod 2000 obyvateľov, 55 % obcí s MRK do 2 000 obyvateľov nemá spracovaný územný plán. Táto situácia môže aj naznačovať, že v týchto obciach doteraz neboli realizované ani plánované opatrenia smerujúce k rozvoju bývania, infraštruktúry, či zlepšovanie životných podmienok MRK. (Smatanová, 2020)

Konzekventne nemôže byť prekvapením, že ak potom prebieha nová bytová výstavba alebo iné riešenia smerujúce k riešeniu problematiky bývania MRK, deje sa tak parciálne a ad hoc, bez strategického plánovania a synergie so sociálnymi a ekonomickými cieľmi. Výsledkom je opäť často vytvorenie novej segregovanej lokality.

Tab. 3: prehľad o stave spracovania územných plánov obcami s MRK

	počet obcí s MRK nad 2 000 obyvateľov	počet obcí s MRK pod 2 000 obyvateľov
spolu počet obcí	113	473
počet obcí so spracovaným územným plánom	112	213
počet obcí bez územného plánu	1	260

Prameň: informácie z dostupných webových stránok jednotlivých obcí, Smatanová (2020).

Je nevyhnutné však podotknúť, že prítomnosť spracovaného územného plánu ešte neznamená, že daná obec plánuje alebo realizuje kroky k príprave bývania MRK. Je však aspoň ich základnou podmienkou, resp. príležitosťou tieto opatrenia realizovať.

-----  
<sup>13</sup> V zmysle zákona č. 448/2008 o sociálnych službách.

<sup>14</sup> Táto povinnosť môže tiež vyplývať zo záväznej časti územného plánu regiónu, najmä na splnenie medzinárodných záväzkov alebo na umiestnenie verejného dopravného a technického vybavenia územia celoštátneho významu.

## 6.4 Záver - odporúčania pre tvorbu verejných politík

Podpora rozvoja technickej infraštruktúry v segregovaných lokalitách je na jednej strane absolútnou nevyhnutnosťou, na druhej strane však aj určitým nebezpečím. Veľa z lokalít sa nachádza v geograficky odrezaných územiach, resp. v územiach environmentálnych hrozieb, ktoré nie sú vhodné na dlhodobé bývanie (príkladom môžu byť lokality ako Kolačkov, Nižná Slaná, Rudňany a pod.). V týchto lokalitách podpora štandardných riešení napojenia na technickú infraštruktúru vo forme verejného vodovodu alebo štandardnej kanalizačnej siete s čistiarňou, môže mať za následok „*pripútanie sa*“ obyvateľov k tejto lokalite, čo nie je vždy želaným stavom.

Preto je potrebné, aby v prvom rade strategické a koncepcné dokumenty rozpoznali a identifikovali tento stav a následne boli vytvorené systémové nástroje na jeho riešenie.

Síce oblasť financovania tento príspevok nerieši, avšak práve na kohéziu a reformy má Slovensko k dispozícii desiatky mld. eur a práve tieto verejné investície by mohli byť z dlhodobého hľadiska ekonomicky, ale aj environmentálne, adekvátne použité. Obce a samosprávy by tak mali nástroj na financovanie aj individuálnych riešení zabezpečenia technickej infraštruktúry, ktoré môžu mať dočasný charakter, resp. pilotné riešenia širšej ekologickej infraštruktúry.

Územnoplánovacia dokumentácia (územný plán, územný plán zóny, a pod.) sú práve nástrojmi, ktoré majú zabezpečovať dlhodobú kontinuitu cieľu a vízií, ako aj navrhovaných riešení, aj počas výmeny volených zástupcov samosprávy. Kvalitne spracovaný a schválený územný plán, resp. iná forma územnoplánovacej dokumentácie, je nevyhnutným predpokladom kontinuity a integrity opatrení prípravy bývania a zlepšovania životných podmienok MRK na úrovni samosprávy.

Dá sa predpokladať, že práve metodické usmernenia, resp. legislatívne určenia, ktoré by zdôrazňovali nevyhnutnosť riešenia bývania MRK a súčasne by poskytovali spracovateľom a obstarávateľom dostatočne obsiahle pokyny a návody ako k situácii pristupovať. Tie by v konečnom dôsledku priniesli zvyšovanie životných podmienok a komplexného rozvoja nielen rómskych častí, ale slovenských miest a obcí celkovo.

V neposlednom rade je potrebné zabezpečiť podporu rozvoja integrovaných systémov aj v obciach MRK, ktorých veľká časť má práve počet obyvateľov menej ako 2 000 a upraviť v tomto smere Plány MŽP SR. Následne je nevyhnutné zabezpečiť systémový dotačný mechanizmus zo štátneho rozpočtu na integrované riešenia zabezpečenia pitnej vody a odkanalizovania obcí a lokalít s MRK, ktorý by bol dostatočne flexibilný na individualizované riešenia a zároveň by nevytváral administratívnu záťaž ako je tomu pri čerpaní z EU zdrojov.

## 6.5 Zoznam použitej literatúry

- Koncepcia štátnej bytovej politiky do roku 2020.
- Plán rozvoja verejných kanalizácií Slovenskej republiky na roky 2021 až 2027. MŽP SR (2020).
- Plán rozvoja verejných vodovodov Slovenskej republiky na roky 2021 až 2027. MŽP SR (2020).
- Ravasz, Á., Kovács, L. a Markovič, F. (2020) Atlas rómskych komunít 2019. Bratislava: Veda.
- Radičová, I. (2001) Hic Sunt Romales. Bratislava: Nadácia S.P.A.C.E, Fulbrightova komisia.
- Smatanová, K. (2020) Východiská a zásady tvorby pre ohrozené skupiny: marginalizované rómske komunity. Bratislava: Fakulta architektúry a dizajnu, Slovenská technická univerzita.
- Stratégia SR pre integráciu Rómov do roku 2020.
- Stratégia rovnosti, inklúzie a participácie Rómov do roku 2030.
- Škobla, D. a Filčák, R. (2016) Infrastructure in Marginalised Roma Settlements: Towards a Typology of Unequal Outcomes of EU Funded Projects. In: Sociológia 48, 2016, No. 6., p. 551 – 571.
- UN-Habitat (2015) A Practical Guide to Designing, Planning, and Executing Citywide Slum Upgrading Programmes. Nairobi: United Nations Human Settlements Programme.
- Úrad splnomocnenca vlády pre rómske komunity (2018a) Metodický výklad pre efektívne uplatňovanie princípov Desegregácie, digitalizácie a destigmatizácie.
- Úrad splnomocnenca vlády pre rómske komunity (2018b) Sprivodca vysporiadaním pozemkov pod rómskymi osadami.